

ІСТОРИОГРАФІЯ САКРАЛЬНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

УДК [726:27-523.42:94](477.51)-047.37“1943/1972”

Людмила НИЖНИК
(Чернігів)

Реставрація П'ятницької церкви в Чернігові у 1943–1972 роках і створення музею (за письмовими документами архітектора- реставратора П.Д. Барановського)

Безперечно, перлиною архітектурної спадщини Чернігова є П'ятницька церква, яку вважають одним із неофіційних символів цього древнього українського міста. Вона збудована наприкінці XII – на початку XIII ст. на місці міського торгу й присвячена св. Параскеві, покровительці торгівлі, день якої відзначається в п'ятницю (звідси й назва). Існує припущення, що, можливо, це витвір давньоруського архітектора Петра Милонегі [2, с. 15]. Упродовж XVII–XVIII ст. храм був центральною спорудою однойменного жіночого монастиря. В XVIII–XIX ст. на його території розмішувалася народна школа, в XIX–XX ст. – це парафіяльна церква.

23 серпня 1941 р. під час німецького наступу П'ятницька церква вигоріла від запальних бомб, а 26 вересня 1943 р., після визволення Чернігова від нацистів, він був зруйнований повітряним бомбардуванням. У грудні 1943 р. за завданням Комісії з охорони пам'яток Комітету у справах мистецтв РНК СРСР і Надзвичайної державної комісії з підрахунку втрат, нанесених німецькими загарбниками, Петром Дмитровичем Барановським було проведено дослідження пам'яток Чернігова, під час якого з'ясувалося, що храм св. Параскеви постраждав особливо сильно.

Життя П.Д. Барановського не менш цікаве, ніж історія реставрації чернігівської П'ятницької церкви. Він народився 9 лютого 1892 року в с. Шуйське В'яземського повіту Смоленської губернії. Після закінчення школи в 1911 р. вирушає до Москви, де вступає до будівельно-технічного училища. В 1912 р. двадцятирічного Петра Барановського було нагоро-

джено золотою медаллю Російського археологічного товариства за унікальний проект відновлення Свято-Троїцького Герасим-Болдинського монастиря в с. Болдино Смоленської губернії. Після закінчення училища він служить помічником архітектора на Тульському чавуноливарному заводі, потім в Управлінні будівництва Середньоазійської залізниці в Асхабаді, одночасно навчається на мистецтвознавчому факультеті Московського археологічного інституту.

Під час I Світової війни був мобілізований до інженерної дружини у званні підпоручика, служив начальником команди, будував укріплення на західному фронті.

Навесні 1918 р. П. Барановський закінчив із золотою медаллю Московський археологічний інститут і розпочинає наукову діяльність. У цей час його залучають до педагогічної діяльності у *alma mater*, де він захищає кандидатську дисертацію. Петра Дмитровича залишають викладати на кафедрі історії російської архітектури. Наприкінці 1920 р. в розпал антирелігійного руху П.Д. Барановський займається реставрацією Казанського собору на Красній площі в Москві, який зруйнували в 1936 р. В наш час його відновлено за обмірами, зробленими Петром Дмитровичем.

У 1922 р. в підмосковному с. Коломенському (зараз в межах міста), на основі підмосковної царської садиби XVI–XVII ст., було створено музей російської архітектури. В цьому музеї Петро Барановський протягом 20 років зібрав велику кількість експонатів з російської архітектури – численні деталі дерев'яного й кам'яного різьблення, зразки живопису, цілі церкви.

Під керівництвом П.Д. Барановського та за його безпосередньою участю, з метою дослідження й охорони пам'яток історії й архітектури, було проведено близько десяти великих експедицій берегами річок Північна Двіна, Пінега, Онега, узбережжям Білого моря й Онезького озера.

Восени 1933 р. Петро Дмитрович зібрав у Коломенському дерев'яну фортечну башту, привезену з берегів Білого моря. Цього ж року за участь у порятунку Казанського собору в Москві, який планувалося зруйнувати вщент, Барановський був репресований і відправлений на 3 роки до Сибіру. В провінційному Маріїнську (тепер Кемеровська область, РФ) реставратор створює сільськогосподарський музей, будує електростанцію, продовжує піклуватися про збереження історичних пам'яток. Оскільки П.Д. Барановському було заборонено проживати в Москві, після повернення із заслання вчений жив у містечку Александров. Пізніше він оселився в маленькій кімнаті колишньої лікарні Новодівичого монастиря, перетвореній на комуналку.

На початку II Світової війни Петро Дмитрович нелегально працює в Москві. Він стає ініціатором використання склепінчастих приміщень для укриття людей і художніх цінностей від бомбардувань. Пізніше Академія архітектури, у якій він працював, була евакуйована до Іванова. Туди ж переїжджає і П.Д. Барановський, він стає інспектором з охорони пам'яток Івановської області, до складу якої до 1944 р. входили міста Суздаль, Владимир, Юр'єв-Польський. Як експерт Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів фашистів на окупованій території СРСР, учений виїжджає до Смоленська, Вітебська, Полоцька, Києва, Чернігова, де відновлює зруйновані церкви.

У 1960 р. за його ініціативи Свято-Андроніків монастир у Москві дістав статус музею давньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова. З 1964 р. Петро Дмитрович реставрує Крутицьке подвір'я у Москві.

Довгий час П.Д. Барановський працював над створенням “Словника давньоруських архітекторів”. В 1923–1962 роках він зібрав відомості про 1700 майстрів будівельної справи XV–XVII ст.

Петро Дмитрович Барановський – видатний учений у галузі архітектурної археології, археографії й історії архітектури, автор методології відновлення втрачених елементів давніх будівель, реставратор пам’яток архітектури.

Помер П.Д. Барановський 12 червня 1984 р. і був похований у московському Донському монастирі. На надгробку його могили цитата з Біблії: “Ти – Петро, і на цьому камені я побудую церкву...”.

Не одну церкву було відновлено Петром Дмитровичем Барановським [4]. Під час бомбардування Чернігова в П’ятницькій церкві були зруйновані на $\frac{3}{4}$ західна і південна стіни будівлі, 2 західних пілони, велика частина склепіння та купол. Ці частини споруди перетворилися на гору з цегляних масивів, цегли, щебеню та сміття, що здіймалася всередині руїн будівлі на висоту 7 м. Руїни являли собою діагональний розріз церкви з північно-західного кута до південно-східного, і не давали можливості для досліджень. У цьому розрізі простежувався складний конгломерат цегляного мурування різного характеру та різних століть: XII–XIII, XVII, XVIII, XIX [2].

Насамперед дослідницьку увагу і цікавість привернула та обставина, що всі основні конструктивні елементи будівлі до самого верху, включаючи склепіння й основу глави, викладені з однакового матеріалу – плінфи, характерної тільки для домонгольської епохи. У стінах відкрилися сліди дерев’яних зв’язків, у парусах – голосники, в деяких місцях уривки арок, сліди прорізів. Пам’ятка була в катастрофічному стані, їй загрожувало падіння. Незважаючи на зимовий час, що перетворив руїни в слизьку 18-метрову крижану брилу, П.Д. Барановському вдалося провести дослідження церкви до самого верху та з’ясувати всі основні риси первинної архітектури пам’ятки. У результаті дослідження храму в 1943 р. була встановлена цінність й унікальність його частин, що не були повністю зруйновані, та очевидна необхідність їх збереження й консервації.

Тільки в 1944 р. вдалося провести частину робіт з урятування залишків П’ятницького храму. З 21 листопада до 14 грудня було проведено тимчасове укріплення майже перебитого північно-східного пілона, якому загрожувала руйнація і від якого залишилося тільки $0,3 \text{ м}^2$ – тобто не більше $\frac{1}{3}$ початкової площини опори. З другого боку, знахідки дозволили надати документованій, майже беззаперечній, проект реставрації пам’ятки, який був складений Петром Барановським. У 1945 р. проведено другий цикл робіт із укріплення руїн храму. Для цього за особливим розпорядженням голови РНК УРСР М.С. Хрущова були відпущені необхідні будівельні матеріали та виділена одна з київських будівельних організацій.

Одночасно в результаті розкопок і розбирання завалів виявлено низку великих фрагментів будівлі, аналогічних деталям, виявленим на східній і північній його частинах, які збереглися, наприклад – частини ступінчатих склепінь з їх фасадною обробкою у вигляді ступінчатих закомар. Це ще раз підтверджує, що оформлення всіх фасадів було однакове. До речі, під час розбирання завалів було виявлено з числа відібраної давньої цегли до 100 штук плінф із клеймами [2 с. 23]. Така кількість різноманітних і цікавих клейм ще не зустрічалася в інших пам’ятках давньоруського зодчества.

Для того, щоб з'ясувати рівень початкової підлоги храму, було зроблено два зондажі в північній апсиді. Це єдине місце, яке відносно легко було розчистити від щебеню, сміття та провести розкопки. Завдяки зондажам з'ясувалася глибина залягання фундаменту – до 90 см. Підшва фундаменту, покладена на шар бетону, являла собою цем'янку з цегляним щебенем, під яким знаходився піщаний ґрунт. На шар бетону був прокладений шар цем'янки до 3 см, на якому лежала цегляна кладка [5, арк. 10].

Цоколь і фундамент, зроблені з цегли, знаходилися переважно в гарному стані, тому на них і було запропоновано проводити відновлення пам'ятки та її зруйнованих частин – стін. Дослідженнями була доведена дуже специфічна система мурування давніх стін, виконаних методом мурування “в ящик”.

П.Д. Барановським у 1943–1945 роках документально встановлена первинність того своєрідного ступінчато-склепінчатого завершення церкви, яке робить її однією з найбільш значимих пам'яток давньоруського зодчества.

Під час проведення робіт у 1945 р. Петром Дмитровичем був знайдений фрагмент основи під барабан – ймовірно, одна з його граней, що має кут між площинами 155° – тобто, близький до кута дванадцятикутника. Відновлений купол мав півсферичну форму з радіусом по широкому боці підкупольного квадрата, подібно до інших пам'яток Чернігова. Розміри стовпів були визначені за віднайденими фрагментами, а ширина вікон визначалася з внутрішнього діаметра барабану, покриття влаштували з оцинкованого заліза. Двері в порталах – із дубу з металевими покуттям. Підлога виконана з керамічних плиток, що нагадують древні, виявлені в розкопках, за аналогією з підлогою, знайденою в Борисоглібському соборі Чернігова [6, арк. 10–22].

З 1943 р. П'ятницька церква для П.Д. Барановського стала хворим, тяжко пораненим дитям, якого будь-що потрібно було поставити на ноги. Петро Дмитрович порівнював реставрацію з лікуванням. Від часу та необережного ставлення пам'ятка руйнується – хворіє. Наше завдання – її лікувати. Але пам'ятка – це не просто будівля, вона несе в собі деякий духовний зміст, накопичуючи його віками та випромінюючи. Без пам'яті немає свідомості. Реставрація пам'ятки – це лікування свідомості. Саме так вважав П.Д. Барановський.

Важко було відновлювати П'ятницьку церкву. Кожний крок у відновленні та, насамперед, консервації пам'ятки був подвигом; найменша необережність могла обернутися катастрофою. Те, що задумав П.Д. Барановський, було новим, технологічно невідомим. Це реставрація зруйнованих пам'яток за принципом склейки розбитих горщиків.

Я думаю, що зараз є всі підстави та посилення, і є нашим обов'язком поставити цю справу на певну висоту й відтворювати наші пам'ятки в натуральну величину не як моделі, а як справжні дорогоцінні пам'ятки, – думка вченого, реставратора-аналітика іде від окремого явища (П'ятницька церква) до цілого завдання відновлення всіх постраждалих від фашистського нашествия пам'яток [6].

Творче кредо майстра, проголошене ним ще в 1944 р., було підтримане на 55-му засіданні архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді міністрів УРСР: “Всі основні положення проекту відновлення первинного образу будівлі заперечень не викликають і можуть бути повністю прийняті” [6]. Затверджений на основі цього висновку проект реставрації П'ятницької церкви почав реалізовуватися в 1955 р.

У 1959 р. П.Д. Барановський був направлений для авторського керівництва реставрацією П'ятницької церкви, термін його роботи на місці склав 47 днів. Реставраційні роботи, розпочаті восени 1955 р., продовжилися в 1956–1957 роках з епізодичною участю авторського архітекторського керівництва, з приїздами П.Д. Барановського з Москви й архітектора М.В. Холостенка з Києва. В 1958 р. роботи проводились тільки за участю останнього.

Восени 1959 р. були зведені на 75 % західна та південна стіни з порталами, віконними проймами, стінними сходами всередині, до карнизу, на якому стоять закомари [3, арк. 2].

У 1960 р. основні конструкції П'ятницької церкви, включаючи всі III яруси ступінчатих закомар до рівня підбарабанного кільця, були відновлені, і розпочата розшивка зовнішньої поверхні стін спеціально виготовленим цем'янковим розчином за аналогією з розшивкою швів давньоруськими майстрами. Під цифрою "1" в переліку робіт липня-грудня 1961 р. зазначено, що з чотирьох парусів зберігся лише північно-східний, але й той стесаний. Паруси в П'ятницькій церкві разом із верхнім ярусом ступінчатих склепінь складають єдину "конструкцію і оформлення постаменту глави в середині будівлі" [4]. 16 грудня 1961 р. купол П'ятницької церкви був завершений, а після завершення розшивки швів фасадів та покриття закомар і купола оцинкованим залізом (майже через рік) П'ятницька церква була прийнята на баланс (з 1 січня 1963 р.) як відновлена "У відповідності з проектом реставрації (зовнішні роботи)" [4]. На жаль, у ході реставрації було зруйновано унікальну пам'ятку, розташовану поруч – дзвіницю XIX ст.

Так, "на баланс" й простояла відроджена П'ятницька церква закритою до початку 1967 р., коли вона разом з іншими десятима пам'ятками архітектури Чернігова XI–XIX ст. Постановою Ради Міністрів Української РСР була передана Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику (до 1978 р. був філією заповідника "Софійський музей" в Києві, потім – окремим заповідником). Заповідник почав працювати з 1 серпня 1967 р. З наступного року велася підготовка ескізів, а потім робочого проекту музейної експозиції "П'ятницька церква – пам'ятка архітектури кінця XII – початку XIII століть" [4].

7 березня 1972 р. після завершення формування експозиції в основному об'ємі П'ятницької церкви, пам'ятка архітектури була відкрита для огляду як унікальний храм-музей у складі Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника [4].

Проект музейної експозиції у П'ятницькій церкві, для якої П.Д. Барановським у 1968 р. була передана значна кількість знахідок 1943–1961 років (блоки руїн, зразки плінфи з позначками мітками та клеймами, фрагменти фресок, архітектурно-будівельна гончарна кераміка, вироби з кольорового й чорного металу, фрагменти скла древніх віконниць).

Науковим співробітником заповідника в Чернігові В.В. Шуляк була підготовлена методична розробка екскурсії музеєм "П'ятницька церква – пам'ятка давньоруської архітектури кінця XII – початку XIII ст.", що отримала високу оцінку П.Д. Барановського. У своїй рецензії він писав: "Методична розробка, складена В.В. Шуляк, відповідає завданню екскурсії по П'ятницькій церкві та характеризує її з історичного й архітектурно-художнього боку" [4]. Значний внесок у створення музею, й узагалі музейної справи в країні, зробив й сам Петро Барановський.

З 1972 року збереглися акти видачі експонатів до П'ятницької церкви, які розповідають про будівельну техніку. В 1974 р. експозиція була доповнена зразками давніх будівельних матеріалів.

У 1976 р. в П'ятницьку церкву передано ілюстрації художника М.О. Мацедонського до поеми “Слово о полку Ігоревім”. У 1978 р. експозиція поновлена 16 фотокопіями робіт художника В.А. Фаворського на тему цієї пам'ятки давньоруської літератури. В 1982 р. в П'ятницькій церкві було представлено роботи, які розповідали про історію Чернігова, а в 1983 р. у храмі експонувалися роботи художника В.І. Лопати на українську тематику, а також роботи художників на теми билин і поеми “Слово о полку Ігоревім”. У травні 1984 р. тут відкрилася виставка творів “Літопис у дереві та камені”. На картинах зображені були церкви та краєвиди Новгород, Ростова Великого, Печори, Пскова, Суздаля, Москви, Коломни та Києво-Печерської лаври. В 1985 та 1986 р. у середині пам'ятки було представлено експонати виставки “Епоха “Слова о полку Ігоревім” у фресках, мозаїках XI–XII ст. і в сучасних художніх виробках із кераміки” [1].

У вересні 1991 р. завідувач сектору фондів А.А. Карнабід, завідувач сектору науково-просвітницької роботи чернігівського заповідника О.Г. Біла, а також представник парафіяльної Ради релігійної общини УАПЦ м. Чернігова Катерина Фотівна Тарасенко прийняли в тимчасове використання й експонування в П'ятницькій церкві будівельні матеріали та копії фресок, планшети про П.Д. Барановського та П'ятницьку церкву, фотографії церкви з перебудовами XVII–XIX ст., план П'ятницької церкви і план Чернігова, коротку історичну довідку українською та російською мовами й анотацію до виставки “Народжена епохою “Слова...” [1]. Ця виставка була розібрана 2 січня 1992 р. Того самого року П'ятницьку церкву передано в користування православної громаді.

Зараз церква св. Параскеви – діючий храм УПЦ КП. У ній, окрім іконостаса, ікон і церковних предметів, міститься стенд, який розповідає про історію цієї видатної пам'ятки архітектури.

П'ятницька церква цікава як пам'ятка архітектури, як витвір людської праці й таланту. Її архітектура є цілеспрямованим відображенням життя епохи, яка її створила. Пам'ятка займає важливе місце в історії вітчизняного, зокрема культового, зодчества. Це оригінальна споруда, в якій зроблено спробу перемогти традиції візантійської хрестовокупольної системи і створити власну – давньоруську. Відтак, роль пам'ятки у формуванні нового архітектурного стилю домонгольської епохи є визначальною. Конструктивні рішення П'ятницької церкви знайшли розвиток у російській і українській архітектурі XIV–XVII ст. Ідея подібної композиції втілена в церкві XIV ст. с. Коломенського під Москвою, церкві XVII ст. в містечку Рубльові та Катерининській церкві кінця XVII ст. у Чернігові.

У врятуванні й відкритті П'ятницької церкви світові та її музеєфікації вирішальну роль відіграв Петро Дмитрович Барановський, видатний архітектор, реставратор, учений.

Джерела та література

1. Акты выдачи для экспонирования в Пятницкую церковь за 1972–1992 гг. [Рукопис] // Научно-допоміжний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”.
2. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР : Сб. ст. / под ред. И. Грабаря. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13–33.
3. Отчет о научно-техническом руководстве реставрационными работами по памятнику архитектуры XII века Пятницкой церкви в Чернигове за 1959 год (рукопис). – М., 1959. – 6 арк. [Рукопис] // Фонди Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”, інв. № КП-456/158, Дф-247.

4. Петр Барановский: Труды, воспоминания современников / сост. Ю.А. Бычков [и др.]. – М. : Отчий дом, 1996. – 279 с.
5. Проект реставрационных работ 1-й очереди по памятнику архитектуры XII века Пятницкой церкви в г. Чернигове. – К., 1948. – 15 арк. [Рукопис] // Фонди Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”, інв. № КП-456/158, Дф-247.
6. Проектное задание реставрации памятника архитектуры в городе Чернигове – Пятницкой церкви. – К., 1954. – 27 арк., 16 кресл. [Рукопис] // Фонди Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”, інв. № КП-456/147, Дф-236.

Нижник Л.М. Реставрація П’ятницької церкви в Чернігові у 1943–1972 роках і створення музею (до 120-річчя від дня народження Петра Дмитровича Барановського)

У статті на основі архівних документів розкриваються особливості досліджень та реставрації церкви св. Параскеви (П’ятницької церкви) в Чернігові в 1943–1972 роках П.Д. Барановським. Показана визначна роль П.Д. Барановського у відновленні цієї пам’ятки та створенню музею.

Ключові слова: церква св. Параскеви (П’ятницька церква), П.Д. Барановський, дослідження, реставрація, музей.

Нижник Л.М. Реставрация Пятницкой церкви в Чернигове в 1943–1972 годах и создание музея (к 120-летию со дня рождения Петра Дмитриевича Барановского)

В статье на основе архивных документов раскрываются особенности исследования и реставрации церкви св. Параскевы (Пятницкой церкви) в Чернигове в 1943–1972 годах П.Д. Барановским. Показана выдающаяся роль П.Д. Барановского в возобновлении этого памятника и создании музея.

Ключевые слова: церковь св. Параскевы (Пятницкая церковь), П.Д. Барановский, исследования, реставрация, музей.

Nizhnik L.M. Restoration of the Pyatnytska Church in Chernihiv in 1943–1972 and the foundation of the museum (for the 120th anniversary of the birth of Pyotr Dmitriyevich Baranovskiy)

The article, based on archival documents, reveals the features research questions and restoration of St. Paraskeva’s Church (Pyatnytska Cherkh) by P.D. Baranovskiy in 1943–1972. The author shows a remarkable role of P.D. Baranovskiy in the restoration attractions and foundation the museum.

Key words: St. Paraskeva’s Church (Pyatnytska Cherkh), P.D. Baranovskiy, research, restoration, museum.

[надійшло до редакції: 01.10.2012 р.]

УДК 930.9 (Р 477):[314.745=512.143]“18/19”

Дмитро ПРОХОРОВ
(Сімферополь)

Виникнення громад караїмів на території губерній Північно-Дніпровського Лівобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідженню минулого караїмів присвячено велику кількість публікацій як дореволюційних, так і сучасних зарубіжних та вітчизняних авторів. Але слід зазначити, що спеціально питання щодо історії виникнення окремих караїмських громад, географії